

ШЛЮБНИЙ ВИБІР ТА ШЛЮБНИЙ ДОГОВІР ЯК ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ

Ірина МАЛЮТІНА

Важливим етапом у житті людини є укладання шлюбу, який, власне, і становить основу для створення сім'ї. Як одна з форм регулювання статевих стосунків, шлюб не обмежується лише правовою основою. Він концентрує у собі всю сукупність соціальних відносин, досить складну діалектичну єдність біологічного і соціально-матеріального, духовного, громадського і особистого¹.

“Як тільки молодь піднялась на ноги, батьки й матері клопочуться, щоб їх спарувати, одружити, щоб парубок недовго гуляв, не зледащів. Коли ще у нього з'являється нахил до пияцтва та розбишацтва, то мерщій шукають йому жінку, щоб зв'язати його ланцюгом родинних обов'язків. Але примусу не буває, і парубок, і дівчина вільні братись по своїй уподобі. Дівчина пильнує швидше вийти заміж, бо дома на пристаркувату дочку дивляться скося: “Хоч за вола, кажуть, аби дома не була”².

У “Правах, за якими судиться малоросійський народ” 1743 року читаємо: “...Літа же дівици кь вступленію в супружество за совершенные и считаются, если онша будеть йміть от рожденія своего сполна тринадцять...”³

Народ схвалював ранні шлюби серед молоді. Про це свідчать прислів'я: “Хто рано встає і рано жениться — не розкаюється”; “Рано встане — діло зробить, рано жениться — дітей до розуму доведе”. Вікова різниця між нареченими, за народними уявленнями, мала бути невеликою⁴.

Щодо об'єктивних умов формування шлюбно-сімейних звичаїв, то в Україні вони відзначались особливою різноманітністю. Адже відомо, що окремі землі України тривалий час перебували у складі різних держав, кожна з яких була своєрідною щодо соціально-економічного розвитку, політичного устрою, конфесійної ситуації. Це врешті-решт призводило до формування регіональних типів традиційно-побутової культури України. Дуже складними були соціальна й етнічна структура населення, характер міжетнічних та міжрегіональних взаємин, що також позначалося на системі звичаєвих правил, норм поведінки та моральних під-

валін. Всі ці чинники сприяли варіативності поглядів на вибір шлюбної пари.

Проте в усьому цьому розмаїтті існувала усталена основа, притаманна українському населенню всіх регіонів України. Однією з її складників була система цінностей родинного життя. У середовищі українців підготовка до сімейного життя ніколи не сприймалась лише як особиста справа тих, хто укладав шлюб, їхніх батьків та родичів; це була і справа громадськості. Вплив громадськості на практику добору шлюбних пар та утворення сім'ї здійснювався через цілу мережу добре організованих інституцій: сільську громаду, молодіжні об'єднання — парубоцькі та дівочі громади⁵.

“...Ще в давнину були в нас окремі організації молоді, — це парубоцькі чи дівочі товариства, в яких гуртувалася молодь, що готувалася до побрання... Вечорниці — збори хлопців і дівчат увечері до півночі, а збори до світання — це досвітки... Такі збори в літі — це вулиця...”⁶

Гендерна адаптація, як прояв соціалізації, давала можливість узгодження з існуючими в суспільстві гендерними нормами і ролями. Внаслідок гендерної адаптації набувалось вміння співвідносити свою поведінку з природньою сутністю своєї й іншої статі, з характером усталених міжстевих стосунків у даному суспільстві, громаді, родині.

“Сходини молоді для забав і парування в різних формах практикувалось, очевидно, у всіх наших племен від непам'ятних часів. При тім молодці й дівчата виступали групами більш або менш організованими, які являються прототипами пізнішої “парубоцької” і “дівочої громади”⁷.

“Вулиця” — це стародавні традиції — рештки парубочих та дівочих громад-куренив. Тут дівчата розповідали по черзі казки, співали (вечорами у будні дні), жартували, оповідали про сільські новини, про особливі події... Пізніше приходили хлопці до гурту дівчат; вони разом співали, жартували... “Вулиця” часто затягалася за північ й сільська адміністрація (староста, соцький та десятники) розганяла “вулицю”.

Духовенство проповідувало проти “вулиці”, хоч ті збори були дуже пристойні й культурні...

Пізно дівчата поверталися з “вулиці”, чим батьки й матері були дуже невдоволені й не хотіли пускати своїх доньок на “вулицю”, але вони тікали.

“Вулиця” тяглася до осені, до Семена, а взимку вже були досвітки та вечорниці”⁸.

Головними осередками спілкування й підбору шлюбних пар в Україні були саме вечорниці, які можна сміливо вважати своєрідною школою підготовки молоді до сімейного життя. На вечорниці збиралися, як правило, у хаті удовиці чи одинокої літньої пари. Дівчата приносили прядиво, вишивання чи плетіння, і кожна намагалася якомога краще показати своє вміння. Праця чергувалася з розвагами: танцями, піснями, жартами, іграми, під час яких відбувалося знайомство дівчат із хлопцями.

Українські вечорниці — явище давнє, воно пройшло декілька етапів історичного розвитку: перший базувався на пробному шлюбі, тобто фактичному співжитті парубків та дівчат, що було характерно для первісного суспільства; другий становив перехідну фазу від звичаю фактичного співжиття молоді різної статі до шлюбного життя. З виникненням приватної власності з’явилася потреба у спадкоємці, якому можна було б передати цю власність. Необхідний для цього механізм фіксації статевих взаємин і був віднайдений у вигляді шлюбу. “Класичні” вечорниці, тобто ті, що побутували в останні два-три століття як сфера молодіжних розваг, зберігали при цьому деякі компоненти попередніх етапів. Залишки пробного шлюбу набули звичаю женихання — відкритої форми зближення молоді.

“Дослідники підкреслюють, ніби в нас у глибоку давнину було тимчасове вільне співжиття молоді ще до весілля, це шлюб на спробу, добре відомий і іншим народам. Остатки цього бачать у тому, що в разі потреби, молодого “в коморі” замінює старший дружок й тепер”⁹.

Забави та ігрища були лише зовнішніми атрибутами вечорниць. Насправді ж вони жили своїм складним внутрішнім життям, де взаємини між учасниками виходили далеко за межі розваг. На них формувалися майбутні шлюбні пари, що обставлялося складною системою традиційних етичних уявлень і норм. Якщо парубок обирав собі дівчину, то їхні прогулянки

були суто приятельськими і не зобов’язували “стояти на рушнику”. Але якщо дівчина приймала вибір, то парубок ставав її захисником і мав певні права, зокрема право на проводжання. Домогтися ж права на поцілунок або на те, щоб вести дівчину під руку, він міг тільки обравши її до шлюбу і повідомивши про це батьків. Від цього моменту парубок повинен був піклуватися про свою обраницю, берегти її честь, а після заручин пара давала присягу на вірність одне одному¹⁰.

Мала місце гендерна диференціація стилю і моделі поведінки парубків і дівчат. Дівчата, як правило, демонстрували пасивність, залежність, статичність, тоді як парубкам, були притаманні активність, доміантність у стосунках з протилежною статтю. Як виняток, допускалась зміна гендерних ролей: дівчина мала право проявити активність і ініціативу в питанні шлюбу.

Народна етика виробила цілу систему уявлень щодо прав парубків та дівчат на порі та черговості їхнього одруження. Звичаєве право у цьому плані було категоричним: першими ходити на вечорниці, як і одружуватися, мали старші діти, і ніхто з молодших братів та сестер не міг заступати їм дорогу. Особливо ретельно ставилися до черговості дівування. І це не випадково, бо якщо першою одружувалася молодша сестра, старшу могли вже і не взяти заміж.

Проте були у шлюбній практиці і порушення ustalених норм. Наприклад, коли старший син виявлявся неслухняним, батько дозволяв парубочити молодшому синові, обходячи старшого, або коли старший ішов служити до війська, наступний за віком брат перебирав право на парубкування. Траплялися порушення черговості і зі смертю батька, коли не було кому врегулювати ustalений порядок. Це бувало нечасто, оскільки за дотриманням норм стежили не тільки старші в родині, а й громадськість, яка різко засуджувала порушників сімейного права. Про таких зневажливо казали: “перебив свого брата”, “попоптав старшого”, “підім’яв сестру” тощо¹¹.

Гендерна ідеологія відображає інтереси обох соціальних груп — чоловіків і жінок як таких, що мають спільні інтереси, цінності, проте принципово відрізняються. Належність майбутньої подружньої пари до одного соціального прошарку, близькість їхніх ціннісних орієнтацій, уявлень про шлюб, гендерні ролі один одного, були запорукою шлюбу “раз на

вік”. Ці умови сприяли швидкому призвичаєнню, пом’якшували чи зменшували імовірність конфліктів, особливо на початку подружнього життя, або при укладанні примусового шлюбу.

Тривалий час існуючі господарські міркування при укладанні шлюбу позначалися на певній обмеженості кола вибору шлюбного партнера, тобто соціальної ендогамності шлюбу. Традиційно підходили й до вибору шлюбного партнера. Віддавали перевагу людині, яку добре знали, — саме це і зумовлювало локальний принцип підбору. Щоправда, у традиціях слов’янства — знаходити суджену у чужому роду (так званий шлюб умиканням). Але принцип тут був такий: “Бери жінку зблизька, а крадь здалека”. Наречених, як правило, вибирали зі свого села, рідко — з сусідніх. До шлюбу хлопця з дівчиною з іншого села ставилися з пересторогою. Особливо недоброзичливо приймали в своєму середовищі жінку: вона фактично все життя була в селі чоловіка чужою. Більш терпляче ставилися до приймака з іншого села — його через певний час приймали і визнавали за свого. В основу цього звичаю було покладене бажання краще пізнати ту родину, з якою мали породичатися. Репутація сім’ї наречених мала дуже велике значення.

“В давнину звичайно жінку брали з іншого роду (ексогамія), але це рано в нас змінилося, — стали брати з роду свого (ендогамія); ось чому й тепер навіть дошлюбний зв’язок дівчини з хлопцем з свого села не такий соромливий, як з чужим”¹².

Обрання ж судженої здалека практикувалося тоді, коли про неї якомога більше дізнавалися, принаймні про головні якості.

Ці якості, зокрема, мали можливість яскраво розкритися на ярмарках, куди з’їжджалися мешканці навколишніх сіл. Батьки нерідко спеціально брали на ярмарок своїх дорослих дітей і те, що вони майстерно виготовили: рушники, сорочки, килими, кошики тощо. Такий “товар” був найкращою для них характеристикою, адже головними критеріями оцінки шлюбного партнера традиційно вважалися працелюбність та господарність. Неабияку роль грала й зовнішність дівчини¹³.

Народна мудрість вчить любов на маєток не міняти, бо “не з багатством жити, а з людиною”. Тому й виробилися в народі відповідні погляди й вимоги щодо наречених. Молодий насамперед

мав бути доброї вдачі, розумний, достойний, любити дітей, володіти певною спеціальністю і сумлінно працювати, поводити себе статечно, не пити, не зраджувати своєї дружини.

Вірність у коханні в українському фольклорі піднесена до рівня відданості вітчизні. Молода мусить бути гарного роду, тобто походити з чесною і працювитою сім’єю, любити дітей, вміти вести домашнє господарство, мати охайний вигляд, бути здоровою, вродливою, не зрадливою, приємною в розмові, кмітливою, не сварливою. “Сварлива жінка гірш, ніж коню хомут”¹⁴.

Саме розумові здібності людини відігравали велике значення при виборі нареченого чи нареченої. Про це свідчать приказки: “Краще з розумним у біді, ніж з дурним у добрі”; “Краще з розумним два рази загубити, як з дурним раз знайти”; “З розумним розуму наберешся, а з дурним і останній згубиш”¹⁵.

Серед українців у ХІХ — на початку ХХ ст. був поширений принцип національної ендогамії, українці одружувалися з українками і надзвичайно рідко — з представницями інших національностей. Євреї, щоб одружитися з українкою, мусив перейти у християнство — вихреститися. Якщо поляк брав шлюб з українкою, то це відбувалося в церкві, а не в костьолі.

Обов’язковою умовою шлюбу була відсутність родинних зв’язків між молодими. Церковні канони забороняли шлюби між кумами та їх дітьми. У “Правах” зазначено: “По правам Божіймь и Христіанскимь никто да не дерзаеть близкую себѣ в сродствѣ в жену понимать, даже до степени по узаконеній православиіе восточниа церкви.

А когда би кто, видая дѣвицу или жену в сродствѣ себѣ близкую либо по отцу, либо по матери з умыслу противно узаконенію церковному поняль, у такового на судѣ, в томъ ділѣ позванного по подлиннимъ доказательствомъ иміній его недвижимых, а въ небитій тіх, движимых половина отобрана битъ иміеть на Государя; да и жена тая, которая бѣ видая о сродствѣ, замужь пошла, приданного, такъ же и своихъ собственних, если би имѣла, иміній половины жѣ лишається, и обоє таковыє супруги иміють от супружества битъ разлучени, а толко при другой половинѣ иміній своихъ остануться до смерти. Да онаго жѣ, в сродствѣ женившася, ни в какой чинѣ доущать не надлежитъ, по смерти же их діти, которіе в томъ кровос-

мішенія супружестві родилися, не толко в половині імїній тихь никакова участія имьть не будут, но и сами за незаконнорожденних вминаються, а имьнія ть по смерти таких родителей спадають на родственников ихь обоихь, смотря по линии сродства”¹⁶.

В українців упродовж віків сформувалися два основні варіанти вибору наречених: кохання і економічна вигода. Молодь переважно керувалася почуттями. Батьки ж часто зважали на матеріальний бік укладення шлюбу. Оскільки в Україні вибір шлюбного партнера за взаємною приязню мав традиційну основу, то шлюби за розрахунком укладалися рідше.

Звичаєве право українців обмежувало укладання нерівних шлюбів насамперед між багатими і бідними. Заможні господарі неохоче родичалися з біднотою, але й бідні селяни так само вважали за краще добирати собі пару серед рівних: “Не з багатством жити, а з людиною”, — говорилося у народі. Але інколи, щоб поліпшити матеріальне становище, батьки силоміць віддавали дітей у заможну сім’ю¹⁷.

Процес гендерної соціалізації охоплював декілька етапів, що були спрямовані на підготовку дівчини та парубка до виконання жіночих та чоловічих соціальних ролей.

Важливу роль у виборі наречених відігравали батьки. Вважалося, що без батьківського благословення неможливо створити щасливу сім’ю. Щоправда, останнє слово-згода під час сватання та вінчання в церкві завжди було за молодими. Дівчину чи хлопця рідко примушували до одруження. В українських сім’ях в усі історичні періоди здебільшого намагалися враховувати бажання чи дії всіх членів, незалежно від віку і статі.

Участь молоді у вирішенні питання про одруження є показником демократизації суспільства та рівноправності членів сім’ї. У “Правах” знаходимо цьому підтвердження: Сговорь о супружестві, которий родители намісті сынов, или дочерей своихь ділають, ежели діти возрастніе, тогда ж, а маловозрастніе, пришедь в возрастъ, явственно на тое соизволят, или хотя и тихо, си есть, когда би, будучи при сговорі ономь, молчали и не противилися и предь самимь вінчаниемь на то жь согласовали, обяжутъ ихь к супружеству.

А если би діти при родителскомь о супружестві ихь сговорі и не присутствовали, и о

томь не відали, но пришедь во возрастъ и извістясъ о такомь про себе сговорі, тому согласовали бь, то обяжутъ кь супружеству; инако же, ежели межъ дітми согласія нить, уговор родителскій, об нихь учиненній, не обяжутъ ихь”¹⁸.

Гендерна соціалізація — засвоєння людиною культурної системи гендера того суспільства (громади, родини), в якому вона живе, своєрідне суспільне конструювання відмінностей між статтю — диференційована соціалізація, яка формується в контексті звичаєво-правових відносин і реалізується через засвоєння усталених типів чоловічої і жіночої поведінки, звичаєвих норм, цінностей, або через тиск суспільства з метою прищепити людині загальноновизнані правила і стандарти поведінки. Родина, одноклітка, церква, суспільна думка, звичаєвість є основними соціалізуючими факторами.

Батьки, звичайно, завжди втручалися у процес одруження своїх дітей, але їхня роль у цьому на різних етапах історичного розвитку була неоднаковою. За умов патріархальних взаємин ця роль була визначальною, оскільки батьки могли позбавити спадщини або ж посагу.

Траплялися випадки, коли між батьками і дітьми виникали непорозуміння щодо майбутнього одруження. Часом батьки відмовлялися благословити шлюб, який їм видавався небажаним. Інколи молоді не хотіли одружуватися з нареченими, кандидатури яких пропонували родичі.

Якщо між батьками і молодими не було досягнуто згоди, батько міг не дати посагу неслухняній доньці або позбавляв непокірного сина права на спадок його частини майна. У таких випадках молодим доводилося втікати напередодні одруження. В Україні такі шлюби називали “уводом”, або “уходом”, і вони траплялися вкрай рідко. Це зазначено і в “Правах...”: “Которая бь дівица посягла за мужа безъ волі отца или матере своея, либо по смерти ихь безъ волі братовь или дядей роднихь и близкихь родственниковь, и в которихь би била въ опекі, таковая лишається приданного, такожъ отческого, матерного и другого наслідного імїнія, которое приходить би на ея імїло, но оноє все имьніе, мимо ея принадлежать будеть иннимь, постояннимь сестрамь или братамь еи. То жь разуміть и о такой дівиці, которая бь, не вступая за волею родителей или опекунов, в законное супружество, самоволно жила и без-

чинствовала, противясь онїмь родителемь или опекунамь своимь”¹⁹.

Українське звичаєве право засуджує насильницькі шлюби. “Силою не будеш милою”²⁰. І це стосується не лише дівчат, а й парубків. У реальному житті такі шлюби зустрічаються не часто. Через це протест проти силування в одруженні в українській народній творчості звучить досить гостро. Це й дало підставу І. Франкові зазначити, що “такий гарячий і живий протест проти силування свідчить іменно о тім, що силування те серед нашого народу — случай рідкий, що у наших дівчат дуже живе сильне почуття свободи до власної волі”²¹.

Підтвердження знаходимо і в “Правах...”: “Волныхь людей насилно в супружество не приводить”.

Всякого звання и чина людей волныхь, какь мужеска пола ні какой дівизи или вдови женить, такь и женска пола ни за кого замужь не выдавать, насилємь, безь соизволенія и согласія ихь самихь, никто не иміеть; однако жь всякь из нихь, хотя по доброй волі своєї, точію с відома и позволенія родителей, а в небытии родителей, с совіта и соизволенія ближайшихь сродниковь и опекуновь, в супружество вступаєт должни”²².

Це надзвичайно прогресивне явище в шлюбних стосунках в Україні привертало увагу багатьох вчених, зокрема М. Костомаров з цього приводу писав: “Примусові шлюби за волею старших, які так часто здійснюються у великоросів, у малоросів зустрічаються рідко. Одруження відбуваються переважно за взаємним бажанням молодих і це цілком природно, де існують вулиці, вечорниці й досвітки, і все це в кінцевому наслідку на те й склалось, аби молодь обох статей знайомилась і здружувалась між собою, звичайно молодець одружувався на такій дівчині, яку знав давно...”²³

Із розвитком капіталістичних відносин, зміцненням економічної незалежності дітей від батьків, послабленням сімейного контролю над дорослими дітьми зростала роль молоді у самостійному вирішенні питання про своє одруження. Вже у другій половині XIX ст. в більшості районів України поширилась практика участі молоді у шлюбних змовинах та сватанні²⁴.

Традиційне сватання відбувалося у формі переговорів послів молодого з батьками дівчини. Цей досить складний обряд стисло описав

Тарас Шевченко: “Покохавшись літо чи то два... парубок до дівчиного батька й матері посила старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев’язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку”²⁵.

В основі укладання шлюбу в Україні XVI—XIX ст. був договір (згода, змовини) між родичами молодого і молодої. Шлюбний договір спочатку укладався усно, а починаючи з XVII ст. оформлявся і письмово²⁶.

Проте іноді траплялися випадки відмови від одруження, що загрожувало недоброю славою родині.

Особи, які порушували договір, підлягали покаранню. Якщо наречений або наречена відмовлялися взяти шлюб, це вважалося ганьбою як для хлопця, так і для дівчини, від яких відмовлялись. Скарга до суду в таких випадках мотивувалася тим, що порушено дошлюбний договір і нанесено збитки²⁷.

Дослідження щодо порядку відшкодування шлюбних витрат у разі відмови від весілля в контексті як звичаєвого, так і офіційного права, вивчав проф. О. Кістяківський, який свого часу дослідив і проаналізував рішення з цих питань волосних судів Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Єкатеринославської губерній²⁸.

Про те, що за відмову від шлюбу одна із сторін має сплатити збитки, йдеться у всіх рішеннях волосних судів. Але тут виникає питання, з якого моменту договір про шлюб вважається дійсним? Ряд рішень дає право стверджувати, що саме з моменту вручення нареченою рушників або хусток договір про шлюб вважається чинним. Значення рушників, вручених нареченою сватам, трактується в одному з рішень волосного суду: “...рушники — суть знаки договору про шлюб”²⁹. Але обов’язковим має бути вручення нареченою рушників сватам добровільно і особисто. В іншому випадку волосний суд відмовив у позові нареченого на тій підставі, що рушники сватам подавала не наречена, а її мати за відсутності дочки, отже мати і свати порушили звичаєве право³⁰. Також волосний суд відмовився стягти збитки через те, що сватання відбулося між батьками нареченого й нареченої не вдома, а в шинку, і без вручення нареченою рушників

сватам. Більше того “...оштрафовані за це обидві сторони на користь волосного суду”³¹.

Коли наречений живе в іншому селі, сватанню передують “оглядини”, тобто огляд стороною нареченої господарства нареченого. Але відмова від шлюбу після оглядин, доки не подані рушники, не дає права на виплату збитків.

У процесі гендерної адаптації людина відчувала на собі нормативний та інформаційний тиск з боку оточення. Як правило, підпорядкування нормам викликалося як системою виховання, так і бажанням не відрізнятись. Ефективність гендерної адаптації залежала від того, наскільки правильно людина сприймала себе і своє оточення.

Аналізуючи матеріали та рішення волосних судів не можна не помітити, що наречені частіше відмовлялися від нареченого. Ця обставина, очевидно, зумовлена нерівністю шансів на вибір для нареченого і для нареченої. Юнак ще до засилання сватів намічає собі підходящу дівчину, тоді як вона досить обмежена у своєму виборі. Дівчина, за звичаєм, чекає випадковості, щоб упав на неї чийсь вибір, і часто їй важко відмовити першому нареченому, бо невідомо, чи трапиться інший. Тому іноді дівчата дають згоду на шлюб поспіхом, не обміркувавши. Давши згоду, наречена та її батьки поспішають зібрати відомості про нареченого. Крім того, не можна не погодитися з глибоким змістом українського прислів'я: “Гарна дівка — як засватана”³². Часто трапляється, що дівчина подобається парубкові, але він ще не готовий засилати сватів. Дізнавшись, що вона подала рушники іншому, — засилає до неї і від себе старостів, або вмовляє дівчину відмовитися від першого нареченого і почекати його.

Слід зауважити, що основні мотиви, за яких наречена відмовляється від нареченого, зводяться до таких: наречений хворий³³; старий³⁴; наречений поганій поведінки, поганого характеру, пиячить; наречений вдівець, а молода наречена передумала одружуватися з вдівцем, що має дітей, і вони також проти цього шлюбу³⁵; наречений або її батькам не подобається господарство нареченого, його незаможність; наречений образив наречену, або недобре про неї озивався; батьки примусово видають дочку. Всі перераховані виправдання відмов через безпідставність залишалися поза увагою судів.

Характерно, що коли одна із сторін відмовляється від шлюбу, волосні суди, крім посилан-

ня на хвороби і обіцянки дати розписки на землю до шлюбу, виправдань не перевіряють³⁶. Трапляються випадки, коли такі виправдання визнаються і особи звільняються від сплати витрат. Таких випадків небагато, але вони варті уваги як у площині звичаєвого, так і офіційного права.

Відомо, що старости при заручинах не соромляться прибрехати, вихваляти нерідко неіснуючі якості нареченого. Як волосні суди сприймали цю оману, з рішень не видно. Але можна припустити що вибачали, оскільки всі знали, що старости зобов'язані підбрехувати. Проте навмисний обман при укладанні шлюбного договору з боку самого нареченого суди не залишали без уваги.

Селянин приїхав зі своїми старостами в чуже село і, сватаючись, оголосив себе заможним господарем та завдяки цьому домігся згоди нареченої подати рушники сватам. Та коли виявилось, що він говорив неправду і у нього взагалі немає ніякого майна, то дівчина відмовила йому. Волосний суд відмовив нареченому стягти збитки з батьків нареченої, відмовив також і в позові, звинувативши у нечесності. Суд виніс звинувачення нареченому “...в розстройстві шлюбу через обман”³⁷.

Отже, волосні суди визнавали лише три обставини, за яких сторона, що відмовилась від шлюбу, звільнялася від сплати збитків, нанесених іншою стороною:

— якщо наречений обдурив при заручинах наречену і її батьків відносно свого майнового стану;

— якщо сторона не виконувала умов дошлюбного договору і відмовлялася виконувати надалі;

— тяжка хвороба нареченого або нареченої, що підтверджувалося рішенням волосного суду, який перевіряв ці посилання. А також смерть, каліцтво та інші неочікувані випадки.

Для створення правового звичаю потрібен певний час. Звичай має проявити себе у великій кількості випадків, для того, щоб було встановлено його існування. Правовий звичай формується попереднім поколінням чи поколіннями. Він постає завдяки уявленню попередників про необхідне, корисне, справедливе.

Звичаєве право завжди стояло на захисті високої гідності як в шлюбно-сімейних взаєминах, так і в дошлюбних стосунках між нарече-

ними. Це частково трансформувалося в право офіційне. Тому, розглядаючи питання сплати збитків за відмову взяти шлюб, слід торкнутися ще одного досить важливого аргументу, що став предметом розгляду в судових справах.

Нерідкими були випадки, що сторона, яка відмовилася від шлюбу, засуджується до виплати “безчестя” на користь іншої сторони, або ж карається за безчестя, кепкування, конфуз, сором, висміювання, коли відмова відбулася у формі образи для іншої сторони. Також, якщо сторона, яка відмовляє, виправдовує свою відмову звинуваченням іншої сторони у фізичних або моральних вадах, надуманих і образливих.

За безчестя стягується з обох сторін, і в такому разі суд рівною мірою захищає кожного з них від образ. Безчестя присуджується завжди на користь нареченої і нареченого, і лише у деяких випадках — батькам молодих. Безчестя для нареченої визнається, коли дівчину називають хворою, коли наречений відмовляється від шлюбу не вказуючи причини; відмова літнього нареченого від молоді нареченої, бо посватався сп’яну; надумані фізичні вади нареченої. Для нареченого безчестям вважається скарга нареченої, ніби наречений після сватання звертався до неї з сороміцькими пропозиціями; думка нареченої, що наречений легковажний і має поганий характер; заява нареченої на другий день після весілля, що вона має іншого нареченого; кепкування з нареченого при народі³⁸.

Не в усіх рішеннях волосних судів визначалося, скільки присуджено за безчестя. Там, де вказувалося, більший його розмір становив 16 руб., а нижчий — 2 руб. Іноді замість сплати за безчестя присуджувався арешт, та він застосовувався до тих, хто не міг сплатити штраф грошима³⁹.

Дошлюбні звичаї українців є відлунням давніх часів, вони видозмінювалися зі зміною шлюбних форм. У цьому можна переконатися, розглядаючи сучасні шлюбні обряди і звичаї, про це свідчать й історичні дослідження. У “Правах, за якими судиться малоросійський народ” зазначено: “1. Сговор о супружестві безъ заруки бытъ иміеть. 2. Дарь сватебный удвое возвращається от того, кто к розриву зачатого супружества причиною. К сговорамъ о супружестві никакіе заклады или заручныи штрафи прилагаются не иміють на того, кто между оговорившими о супружестві к розриву причину дасть; и хотя би от коихъ, в против-

ность сему праву, и положень: были заручие штрафы, то не иміють бытъ в силі содержаны, ибо супружество свободно бытъ должно.

Однакожь дарь сватебный, который задаткомъ между женихомъ и невістою називається и бывається прежде брака, удвое возвращать иміеть тотъ, кто би к разорванію начатого супружества причіну далъ, и сверхъ того убитки другой стороні, во время сватебного сговора понесешше, по доказателству наградить; а буде би кто онихъ безъ розриву умерль прежде времени бракосочетанія, или би за какимъ правильнымъ препятствіемъ в супружество вступить не могль, то дари от одного другому возвращени бытъ иміють просто, не удвое, а убитковъ никому не поискивать”⁴⁰.

Відповідність звичаєвим нормам підтверджується тим, що до складу редакційної комісії “Прав...” входили виключно українці і майже наполовину особи духовного сану, а отже, близько знайомі з народними шлюбними звичаями.

Слід зауважити, що проблемі відшкодування дошлюбних витрат у судовому законодавстві надавалося значної уваги, так само, як і вдосконаленню судової практики з подальшими змінами у звичаєвому праві.

Звичаєве право, загалом як і офіційне, прагнуло до зміцнення і гармонійного розвитку шлюбно-сімейних стосунків. Наведені приклади свідчать, що шлюбу і збереженню сім’ї в минулому надавалось великого значення.

Отже:

1. Звичаєве право не мало всіх традиційних ознак права, узгодженої системи, його унормованість і зв’язок з державою досить відносні. У ролі засобів впливу виступає суспільна думка, як примусове забезпечення норм звичаєвого права у випадку їхнього порушення. Звичаєве право як регулятор поведінки людей репрезентується і через повсякденне життя людини, і через історичні форми людських спільнот, такі як родина, етнічні і соціальні групи, держава.

2. Повноцінна реалізація гендерної програми була можлива за умови успішного виконання соціальних ролей. Упродовж життя дівчина і парубок проходили декілька вікових етапів, які визначали їх базові соціально-вікові статуси та передбачали виконання відповідних соціальних ролей. Дошлюбне спілкування мало гендерну асиметрію. При укладенні шлюбу си-

туація вирівнювалась: парубки і дівчата були, практично, рівними, оскільки вирішальне слово належало, як правило, батькам.

3. Статус заміжньої жінки-молодиці і чоловіка-господаря відкривав легітимний доступ до широкого спектру прав та повноважень у сім'ї, громадській та звичаєво-обрядовій площинах. Одруження становило життєву стратегію людини.

4. Звичаєво-правові відносини українців в означений період великою мірою базувалися і регулювалися звичаєм, часто всупереч закону; іноді мало місце поєднання звичаю і права — активно виявляла себе народна правотворчість. Саме звичай став для всієї етнічної культури українців ефективною формою самовиживання в складних політичних та соціально-економічних умовах в межах іноетнічних держав.

5. Гендерна адаптація може бути добровільною і вимушеною. Добровільна адаптація пов'язана з підпорядкуванням оточенню. Вимушена — відображає конфлікт між індивідуальними проявами особистості і цінностями, притаманними суспільству.

6. Гендерна соціалізація відбувається впродовж життя людини. Засвоюються передусім колективні звичаєві норми і правила, які стають частиною особистості і підсвідомо впливають на її життя. Вся інформація, що стосується диференційованої поведінки, залишається у свідомості людини у вигляді тендерних схем поведінки.

¹ Культура і побут населення України // В. Наулко, Л. Артюх, В. Горленко. — К., 1993. — С. 180.

² Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. — Х., 2002. — С. 47.

³ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 рік / Упоряд. К. Вислобоков. — К., 1997. — С. 24.

⁴ Прислів'я та приказки: людина, родинне життя, риси характеру / Упоряд. Пазяк М. — К., 1990. — С. 85.

⁵ Культура і побут населення... — С. 175.

⁶ Сумцов М. Слобожане. — С. 45.

⁷ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1998. — Т. 1. — С. 256.

⁸ Там само. — С. 267.

⁹ Вовк Хведір. Студії з української етнографії та

антропології. — К., 1995. — С. 319–320.

¹⁰ Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. — С.Пб., 1873. — Т. 7. — С. 450.

¹¹ Пономарьов А. Українська етнографія. — К., 1994. — С. 241.

¹² Грушевський М. Зазнач. праця. — С. 258.

¹³ Чубинський П. Труды...

¹⁴ Прислів'я та приказки... — С. 87.

¹⁵ Там само. — С. 88.

¹⁶ Права... — С. 223.

¹⁷ Культура і побут населення... — С. 169.

¹⁸ Права... — С. 210.

¹⁹ Там само. — С. 228.

²⁰ Прислів'я та приказки... — С. 75.

²¹ Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних. Зібрання творів у 50-ти томах. — К., 1980. — Т. 26. — С. 214.

²² Права... — С. 189.

²³ Костомаров М. Семейный быт в произведениях южнорусского песенного народного творчества. — С.Пб., 1906. — Т. 19–92.

²⁴ Перковський А. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII — першій половині XIX століття // Демографічні дослідження. — Вип. 4. — 1979. — С. 23.

²⁵ Українська минувщина / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна. — К., 1993. — С. 171.

²⁶ Левицький О. Общинные формы заключения брака в Южной Руси в XVI и XVII вв. // Киевская старина. — 1900. — N 1. — С. 5.

²⁷ Там само. — С. 15.

²⁸ Юридический вестник. — К., 1892. — N 2. — С. 216.

²⁹ Антоновський волосний суд Чернігівської губернії. 1888 р. Справа 192.

³⁰ Бабіневський волосний суд Чернігівської губернії. 1885 р. Справа 89.

³¹ Бабіневський волосний суд... Справа 128.

³² Прислів'я та приказки... — С. 32.

³³ Поволоцький волосний суд Чернігівської губернії. 1878 р. Справа 59.

³⁴ Ходарковський волосний суд Чернігівської губернії. 1881 р. Справа 19.

³⁵ Мирівський волосний суд Чернігівської губернії. 1888 р. Справа 14.

³⁶ Парколівський волосний суд Чернігівської губернії. 1883 р. Справа 110.

³⁷ Топорівський волосний суд Чернігівської губернії. 1882 р. Справа 13.

³⁸ Мирівський волосний суд... Справа 56.

³⁹ Никитин В. Судебный вестник. — С.Пб., 1869. — С. 244.

⁴⁰ Права... — С. 124.

An ordinary rite, on the whole as well as official, aspired to strengthening and harmonious development of marriage-domestic relationship. Resulted examples show that marriage and salvage of marriage had a great value in the past.